

Zárt és nyitott terek Tóth Krisztina prózájában

„[A] szálak vége az idő más-más zugába kötve.”

(*Miserere – Húzni egy vonalat*)¹

„Éppen azért érdekes a kicsi sors, mert a nagyobb egész
tükröződik benne.”

(*Reptéri nyúl*)²

Bevezetés

Roland Barthes fogalmazza meg, hogy „a város olvasásának, olvasatának a megsokszorozásához az írók adnak meg néhány [irodalmi] példát”.³ Tóth Krisztina prózaszövegeinek térszerkezetében, interperszonalitásában megjelenik ez a fajta többrétegűség, a megsokszorozásnak nemcsak az irodalmi olvasatra vonatkozó feltárása, de a műemlék (mű- emlék) fogalma is, melynél a történetírói szerepkör a mű és az emlék létrehozásának kettőséből alakul ki. Mindez fontos szerepet játszik a szövegalkotásban. A város a városban felvetése főként az *Akvárium* (Magvető, Budapest, 2013) és *A majom szeme* (Magvető, Budapest, 2022) című regényekre érvényes, a perspektíva megjelenését engedi körüljárni, annak többféle szimbolikusan létrejövő értelmezési körével. A szöveganalitika által előtűnik, hogyan látszik a ház, illetve hogyan állítható vizsgálati párhuzamba a ház (test, emberi test) szerepe a városkonstrukcióval, a térszerkezettel, városszerkezettel, az ember térbeliségben való jelenlétével. Továbbá vizsgálható a beépülő (folyamatosan konstruálódó) városrész is az „elrendezettség” mentén, ahol „a város építőelemei rendre megtalálják helyüket az egészben, [és mindez] a polgárok számára olyan érték, amelyen keresztül saját helyzetükre, a közösségen belül elfoglalt helyükre [...] a várost lakó közösség rendjére tudnak reflektálni”.⁴ A lak(hat)ás mint érték kapcsán Tényi Tamás emeli ki, hogy „[a] lakás az emberi lényeghez tartozik, nem azért lakunk, mert véletlenül vagy racionális megfontolásokból olyan ötletünk támadt, hogy lakásokat építsünk, hanem mert esszenciális szükségünk van a nyilvánostól való elkülönülésre, a saját antropológiai tér kialakítására”.⁵ Mindennek azonban az egzisztenciális fogalmakra épülve kell megvalósulnia (lehetőségek, valószínűségek és szükségszerűségek, a szabad vagy korlátozott döntéshozatalok szerint), és Tóth Krisztina – mint az egyszerre fiktív és valós Budapest

¹ Tóth Krisztina (é. n.): *Miserere – Húzni egy vonalat*. Online: https://www.visegradliterature.net/works/hu/T%C3%B3th_Krisztina-1967/Miserere

² Horváth Csaba (2018): *Reptéri nyúl. Beszélgetések Tóth Krisztinával*. Budapest: Noran Libro.

³ „[M]ultiply the readings of the city, of which [...] only the writers have given us some examples.” Idézi: DAYA 2019: 34.

⁴ *A város politikai és esztétikai megjelenítései – Irodalom, történelem, építészet konferenciafelhívás* 2022.

⁵ ZUTT 1986: 302–328. Idézi: TÉNYI 2010: 223.

környezetének ábrázolója – olyan diszharmonikus rendszert ábrázol, amely „jellegzetesen pesti külvárosi házában se nem kispolgárok, se nem munkások – egyszerűen szegény emberek zsúfolódnak össze [...]”⁶

Tóth Krisztina *Akvárium* és *A majom szeme* című regényeiben kirajzolódó kettős-város képe „hatalmas, szigorúan tagolt szervezet”⁷. Itt körvonalazódik magának a hajléknak a minősége, ahol az ember képes vagy nem képes élni:

„Az apró kertet felverte a gaz, a farostlemezzel befedett ablakok alatt feketéllett a homlokzat, mintha kiégett volna a ház belseje. Amikor beléptek, kiderült, hogy pontosan ez történt. A plafon szürke volt a koromtól, és amikor Lali felnyúlt, hogy megtapogassa, nagy darab vakolatlemez vált le az érintése nyomán. Az apró konyhában a kredenc ajtaja sarkig kinyílt, az aljában szemét, egérhullákkal teli törmelék. A betonpadló olyan színű volt, mintha olajjal öntötték volna végig. A fürdőszobában megmaradt ugyan a linóleum, de a kádig vezető sáv itt is felkopott az aljzatig. Az ablakok és ajtóüvegek betörték, a cserépkályhát valaki megpróbálta lebontani [...]”⁸

Tóth egyszerre biztosítja az „otthonosság mint otthontalanság és az otthontalanság mint otthonosság”⁹ kettősét (az ismert és idegen tér kettősét) is, hogy budapesti, létező utcákat említ, az olvasó el tudja helyezni lokálisan és vizuálisan ezeket a helyszíneket, *belakja* magát jobban a szövegbe ezáltal. Ugyanakkor érzékelteti a lebontást (redukciót) és a tartós romosságot is, mely az ábrázolt ember tartósan dekonstruktív életére vetül ki (*Akvárium*), ahol a komfortérzet és az otthonosság, illetve ezek hiánya meghatározó: „De bármilyen szegényesek legyenek is e lakások, elviselhetetlenné – akárcsak a bérkaszárnyákban – a zsúfoltságuk teszi őket.”¹⁰ A geográfiai és pszichikai otthontalanságban az „önkeresés és önmeghatározás”¹¹ mint a túlélésben körvonalazott (immanens és fizikai) helyzetmegmaradás és helyzetváltoztatás válik jelentőssé.

Fontos kérdés a mű és emlék (műemlék) fogalmához, hogy miként határozható meg a kettő kapcsolata urbanisztikai és egzisztenciális szempontból: a műemlék általános fogalmi meghatározása alapján olyan építményekről (emberi entitásokról) van szó, melyek rendszere vagy romjai (a test és a psziché épsége, illetve az ember múltja és jelene) kiemelkedő szerepet játszik (építészeti, építészettörténeti, történelmi, lakhatási szempontból), megtartásra érdemes (életben van), védelem alá helyezett (az ember és a sors kölcsönviszonya), nemzeti értéke van (az emberi élet önmagáért való értéke), annak a nemzetnek az alkotása, amelyik létrehozta (az ember hazája, a város, ahol él, ahol élni hagyják, ahol élni tud). Mindennek a tükrében az emberek, a lakosság úgy jelenik meg „mint materiális város: utcák és épületek gyülekezete”¹². Wirth Péter számol be az épülettel való találkozásáról: „A helyszínen egy valóban düledező épületet találtam: a tetején már ember nagyságú bokrok nőtték. Közelebbről megvizsgálva azonban a falak

⁶ VÖRÖS 1973: 165.

⁷ VÖRÖS 1973: 171.

⁸ TÓTH 2013: 242.

⁹ JABLONCZAY 2014: 28.

¹⁰ VÖRÖS 1973: 166.

¹¹ JABLONCZAY 2014: 28.

¹² „[P]eople as a material city: an assembly of streets and buildings” (CLANDFIELD 2019: 69).

és a boltozatok szilárdnak tűntek és a belsőben hiánytalanul megvoltak”¹³ az építészeti elemek. Tóth Krisztina a térszerkezetek és térábrázolás mentén hasonló „vizuális környezetet”¹⁴ ábrázol, mindig úgy, hogy a szövegalakításban kitűnjön,

„ki hogyan, mennyire közelít a valósághoz, illetve kinek mi a realitás vagy irreális [...]. Amíg ezeket a jelenségeket egy társadalmon, egy kultúrán belül (vagy akár más társadalmakkal, vagy azok egyéneivel szemben, de mindig) a mi értékelési rendszerünkben kiindulva vizsgáljuk, addig az emberek mentalitása között a különbségeket a mi normáinkhoz mérjük. A szemléletmódunkra vonatkozóan viszont csak úgy kaphatunk valamiféle objektív felvilágosítást, ha azt a más jellegű társadalmak értékelési rendszeréhez is viszonyítjuk.”¹⁵

Tóth társadalmi mintákat is felvázol,¹⁶ a (fiktív vagy valós, vagy legalábbis elgondolható) társadalomban létező ember helyzetének megfelelően kategorizál a sorshelyzet alapján, ami megfigyelhető bizonyos művek (*Párducpompa*, *Fehér farkas*, *Akvárium*, *A majom szeme*) karaktereinél is, akik típusokká is fejlődnek-alakulnak a történet során, és a város maga is megjelenhet, mint befoglaló *karakter*, amely a műfaj kérdésköréhez is hozzárendelődik, illetve fejlődéstörténeti szempontból is hozzáadódik a szövegkonstrukcióhoz („az irodalom mint várostörténet, a város mint irodalmi karakter”¹⁷). A fejlődés és stagnálás az egyének, társadalmak és a generációs városstruktúra kialakításához rendelhető.

„Addig, amíg örökölt adottságainkból következően az egyéneknek teljesen eltérő igényeik lesznek, amíg különböző értékrend szerint értelmezik új társadalmunk alapelveit, társadalmi rendszerünk jellegének megfelelő, azt visszatükröző, homogén környezetet kialakítani nem lehet. Ahhoz, hogy az emberek egy ilyen környezet megteremtését igényeljék, elsősorban egy közös értékelési rendre van szükség. Nem uniformizálásról van itt szó, hanem arról, hogy egy olyan értékrendszerre van szükség, olyan jelképekkel, amelyek társadalmunk nagy többsége számára egyformán, egyértelműen érthetők”,¹⁸ és ennek mentén úgy „alkalmazni a várost, mint szöveget és szerkezetet”.¹⁹

A szövegépítéssel párhuzamosan rajzolódik ki a sajátos térszerkesztés, lokalitás, regionalitás, valamint a szociokulturális jegyek, a környezet és az ember (dekonstruktív) kölcsönhatásában: „[Vera] Hosszan, csomósan öklendezett, mintha többet akart volna kihányani magából, mint amennyit valaha, egész eddigi életében evett.”²⁰ A nyitott és zárt rendszerekben (társasház, ház, lakás, test) az *elhagyás* (szabad helyváltoztatás) fogalma is fontossá válik (*Párducpompa*, *Akvárium*, *A majom szeme*). A szabadság a saját test fogságára és felfogására, a közösség és társadalom érzékelésére, helyváltoztatásra,

¹³ BENKŐ–WIRTH 2015: 6.

¹⁴ KLEINEISEL 1994: 9.

¹⁵ KLEINEISEL 1981: 193.

¹⁶ Vö. „A város víziója mint sebezhető test foglalja magába, hogy az újrafejlődés kiterjesztése képes a kizsákmányolás mintáit reprodukálni.” („The vision of the city as a vulnerable body implies that expanding redevelopment could reproduce patterns of exploitation.”) CLANDFIELD 2019: 65.

¹⁷ „[L]iterature as urban history, the city as a literary character” (CHARLEY 2019a: 5).

¹⁸ KLEINEISEL 1981: 207.

¹⁹ „[T]o engage with the city as both text and texture” (BRYDEN 2019: 342).

²⁰ TÓTH 2013: 244.

helyzetváltoztatásra, helyváltoztathatatlanságra vonatkozik, a tér tóthi *fogságára*, ahol a szabadság korlátozottsága, illetve a mozgástér határai és minősége figyelhetők meg.

Redukálás és konstruálás

Az épülés és leépülés különböző irányai, esztétikai és politikai dimenziók is kirajzolódnak Tóth Krisztina műveiben. Az *Akvárium* az 1950-es és az 1970-es évek között helyezkedik el, míg *A majom szeme* egy közeljövőben, disztopikus, fiktív társadalmi-politikai berendezkedés szövegkerete. A megjelenő terek az intim-közelitől egészen az országosig terjednek ki. Az eltérő falvastagságok, nyílt vagy (el-, be)falazott nyílások, ablakok, ajtók mind a test jelképei is, a nyitás és zárás kettős cselekményének jegyében. Az élethelyzetekből adódó lehetőségek, valószínűségek és szükségszerűségek alakítják a sorshelyzeteket, a regényekre érvényes, hogy a város „szerkezete, formai megoldása, tagolása, díszítése [...] az építményt létrehozó társadalom jellegétől [is] függ”.²¹

Az emlékezet és emlékezés, felejtés és felejtetés, felejtethetőség fogalomkörében megjelenik a szubjektív és objektív lokalizáció is. A város a városban, ház a házban, kép a képben, lélek a testben, test a házban elgondolása többretegűen jelenik meg. A kilátástalanság és a perspektíva, a szövegi és az építészeti redukálás és konstruálás szimbolikus jelentéstartalma a szerzői és építészeti redukció és konstrukció függvényében alakul meg, mely személyek és tárgyak hogyan helyezkednek el a különböző építészeti elemekben. Fizikai valójában és történetiségében hogyan ragadható meg a jelenbeli és múltbeli, *hiány-építészeti* elemek (az élő és halott személyek) sora a Budapesten játszódó történetekben, az épülő (beépülő és leépülő) elemek, modulok és az emberek integrációja, infrastruktúrája, komplementerei alakítják magát a lakhatás egészét is. „A társadalmi rendszerek változása előbb-utóbb mindig maga után vonta a művi környezet formai változását is.”²² A személyek (Jóska és Gabi bácsi, Edu, Lantos Marika gyermeke) beleilleszkednek a novellisztikában is megjelenő tágabb időbeli és térbeli kitekintésekbe is, valamint Budapest utcái is külön kategóriát képeznek, benne építmények („sajnáltam, hogy el fognak tűnni a gyerekkorunk díszletei, hogy elbontották a Kálvin téri palacsintázó-bódét, és hogy egész épülettömbök tűnnek el, hogy utcák kanyarodnak másfelé, hogy az események láncolatában valami különös, folytonossággal át nemidalható űr keletkezik, hogy minden olyan más lesz, mint amit megszoktunk. [...] be kell jelölni a városokat, de vajon hol lehetnek. Egyáltalán milyen ország ez?”²³) vagy nagyáruházak említésével (IKEA, Tesco²⁴). Mindez tehát a konstrukció (az ember) *hiányát* is magába foglalja. Az emberből hiányzó elemek mint asszociációk, szimbólumok körvonalazódnak, vagy magának az embernek a térből és időből, azaz az életből való hiányát is jelentik („sorra megsemmisülnek maguk az épületek, melyek dokumentálása a tényleges célunk volt”²⁵).

²¹ KLEINEISEL 1994: 11.

²² KLEINEISEL 1994: 16.

²³ TÓTH 2006: 27.

²⁴ TÓTH 2011: 122.

²⁵ BENKŐ–WIRTH 2015: 8.

A szereplőkön át is láthatóak maguk a házak, a berendezések elhelyezkedése, a lakótér és az épületek egészen közletről, madártávlatból, vagy a helyiségek egymásmellettségében, egymáshoz rendelt fizikai rendszerében, összefüggéseiben. Ez jelképezi az emberek egymáshoz való egyéni és közösségi rendszerét, viszonyrendszerét is. Jelképezi az egyén zárt és nyitott, családi-baráti és társadalmi-közösségi rendszerét is, ezek kölcsönhatását, egymáshoz hozzáállását is. A zárt és nyitott kapcsolatában hálózatszerűen jelennek meg ezek a szövődések, kettősük a közeli (*close*) és a távoli (*distant*) – nemcsak – *readinget*, de a közelség és távolság történeti-történelmi és nemzeti-lokális viszonyrendszerét is jelen(het)i.

A *benne-lakozás* filozófiai hátterénél Martin Heidegger világít rá: „mi által juthatunk lakáshoz? Az építés által. A költés, mint lakozni-hagyás, építés”²⁶ jelenik meg. A prózában megjelenő karakterek a saját életüket is folyamatosan építik, feloldják a múltat, és szubjektív értelemben vett elhagyás-maradás, a helyben-levés és a távolságok (Vera lehetősége, hogy Amerikában éljen) kettősségében vett építés és rombolás mutatkozik meg. Heidegger megállapításában: „mert a lakozás már amúgy is azt jelenti: az ember tartózkodása a földön, »ezen« a földön, amelynek minden halandó védelmezettje és kiszolgáltatottja.”²⁷ A lakozás az egész bolygóra kiterjedő lehetőségeket ad meg, a lokalizáció függvényében (Anglia, *Párdupompa*, 2017²⁸), ahol például a munkavállalás miatti külföldre távozás nem az új élet megteremtését, hanem mindössze egy átmeneti megoldásként jelen lévő egzisztenciális helyzetváltoztatást jelent. Heidegger maga is távoli és közeli hely-megragadást vázol fel:

„A felpillantás végigméri [durchmißt] az ég és föld közöttjét. Ez a között méretett ki az emberi lakozás számára. Most a kiméretett végigmérést, amely révén ég és föld közöttje nyitva áll, dimenzióknak nevezzük. A dimenzió nem azáltal keletkezik, hogy ég és föld egymás felé fordul. Sokkal inkább az egymás felé fordulás nyugszik a dimenzióban. Ez utóbbi nem is a hagyományosan elképzelt tér kiterjedése; mert minden térszerűnek elrendezettségként a maga részéről szüksége van már eleve a dimenzióra, azaz arra, amibe bebocsátkozhat.”²⁹

Vertikális és horizontális sorshelyzetek, az egyén saját történelme, jelene és az adott ország, társadalom történeti-politikai, szociális kerete, helyzete, a belső és külső, a szubjektív és objektív, az immanens és a társadalmi determináltság *fentjei és lentjei*, ritmus és dinamika, síkbeli és térbeli elemek, szilárd testek vagy bármikor összeomló, törékeny egységek képezik tehát a szövegstruktúra egyik talaját. A redukció (dekonstrukció) és konstrukció a szövegépítés és szövegkonstrukció párhuzama is, mint az ember

²⁶ HEIDEGGER 1994: 193.

²⁷ HEIDEGGER 1994: 196.

²⁸ Vö. *Kiment a ház az ablakon* című novella. TÓTH 2017: 47–49. A novelláskötet kapcsán Horváth Csaba megjegyzi: „A Párdupompa történetei egy összefüggés nélküli világot mutatnak, de ha valaki egyben nézi a kötet egészét, és egyszerre látja a Népstadionnál a koldust, a zuglói trolis utasait, meg a budai lakásokat, az nagyon sok mindent lát ebből az országból” (HORVÁTH 2018: 226–227).

²⁹ HEIDEGGER 1994: 199. Tóth Krisztina épületeírása az eltárgyasuló lélekkel párhuzamosan válik sterillé, semlegessé. Az épület olykor már nem lakás, nem otthon, csak egy olyan szerkezet, amely elkülönül a térben: „a kastély. Nem volt se ódon lovagvár, se pazar újszerű palota, kiterjedt épülettömeg volt, néhány kétemeletes és sok egymásra zsúfolódó alacsony házzal [...]” (A kastély – Élővonal. TÓTH 2006: 57).

fejlődésének, belső építkezésének, történeti és életrajzi épülésének (vagy éppen zuhanásainak, összeomlásainak) a jelképe jelenik meg, mint a tökéletlenségbe zártság (Vera esküvője) egy mintája is. Mindez magának a perspektívának a hiányát, a házból ki-nem-látás lehetőségét (szuterénlakás asszociációja, jelképe) és a sorshelyzet adta *kilátástalanságot*, az állandósulást, a sorshelyzetbe-beleragadás állapotát is jelenti, ahol a „dimenzió lényege a megnyílt s így végigmérhető kiméretése a közöttnek: az égbe vivő felfelének és a földre húzó lefelének”.³⁰ Ennek a beleragadásnak vagy éppen változtathatóságnak akkor van sikeressége, ha „az ember [...] fel-méri [ver-mißt] lakozását, akkor képes lényegének megfelelően *lenni*”,³¹ de ez „a felmérés [...] nem [...] pusztá geo-metria [...]”. A felmérés a közöttet méri, amely az eget és a földet egymáshoz közelíti.”³² A Tóth által bemutatott, megformált karakterek azonban nem lépnek túl, nem képesek túllépni minden esetben saját helyzetük alakításán. Végül (teljesen vagy részlegesen) létrejön a „sajáttá válás”.³³ Tóth illusztrálja, hogy ennek a sajátta válásnak hogyan adódnak akadályai az ábrázolt helyzetekben, az ember fejlődésének vagy stagnálásának útján, ahol „egyre nehezebb lesz egy olyan magatartás megőrzése, amely még az előző évtizedekben természetesnek tűnt”.³⁴ Kleineisel János világít rá:

„Ha a történelem csupán olyan eseményekről, dolgokról számolna be, amelyek a mától függetlenül, kizárólag a múlt részei, a művi múlt megismerése valóban nem lenne más, mint pusztán kíváncsiságunk kielégítése. Múltunk azonban részben olyan különböző – de összefüggő – fejlődési szakaszok sorozata, amelynek mi magunk is folytatói vagyunk, részben pedig mint örökölt adottság, bizonyos »tehetetelt« is jelent, amellyel mindig számolnunk kell, ha újat alkotunk.”³⁵

Külső és belső térdimenziók

Edu külső és belső tájékozódásainak, realizációinak, mentális és térbeli jelenvalóságának, saját „kognitív térképének”³⁶ a házában lakozik. Állapotából adódóan, mint sajátosan eltárgyasult (kiégett) mivolta, vagyis „a tárgy helyének meghatározása [...] paradox módon nem a tárgy »helyétől«, hanem más tárgyak hozzá viszonyított helyzetétől függ”.³⁷ Edu eltévedésénél „a téri információ felvételére specializált kognitív rendszer [...]”, a realitáskontroll e megközelítésében nem csupán nyelvi fordulat, hanem egy automatikusan működő, körülírt anatómiai struktúrához köthető idegi hálózat, melyet a kognitív térkép integráló tevékenysége illeszt a kognitív funkciók egészéhez”.³⁸ Tóth Krisztina prózaszövegeiben megtalálható karakterek személyre szabottan is behatárolt külső és belső tér szerint léteznek. A térbeliségnek ez a kettős (mentális és térbeli) adottsága, összefonódása

³⁰ HEIDEGGER 1994: 200.

³¹ HEIDEGGER 1994: 200.

³² HEIDEGGER 1994: 200.

³³ HEIDEGGER 1994: 208.

³⁴ KLEINEISEL 1981: 194.

³⁵ KLEINEISEL 1994: 19.

³⁶ KÁLLAI 2010: 217.

³⁷ KÁLLAI 2010: 213.

³⁸ KÁLLAI 2010: 216–217.

a „vitalitásaffektusok”-at³⁹ is magában foglalja, majd pedig a karakterektől „eltűnik az a vitális dinamizmus, amely történetiségü[ket] artikulálja”.⁴⁰ Ennek a beszűkülésnek és az Edunál kialakuló monotonitás és rutinszerű cselekmények sorának⁴¹ az is előzménye, hogy az ember elveszti egyrészt a trauma előtti helyhez kötődés, majd a trauma utáni új környezetalakulás iránti ragaszkodását, előbbit kényszerből, utóbbit az előzmények hatására, mert: „az otthonaikat kényszer hatására elhagyóknál a fontos személyek elvesztéséhez nagyon hasonló pszichológiai gyászreakciók [lépnek] fel, amelyek sok esetben még [évekkel] az elköltözés után is tapasztalhatók [...]. A kényszerű költözés a lakók számára a folyamatosság érzésének megszakadását, a térbeli és a csoportidentitás felbomlását jelentette.”⁴² A város, amelyet Tóth Krisztina megrajzol, „mint szervezett tér [...] egyetlen [...] értelemben sem az elsődleges valóságok metaforája [...]”.⁴³

Berger Viktor hangsúlyozza: „a térbeliség társadalmilag felépített: emberi tevékenységek eredménye [...]”,⁴⁴ ahol a „tér [...] nem független a társadalmiságtól, hanem társadalmi tér létezik, melyben materiális és szimbolikus elemek keverednek egymással. A tér emberi termék, konstrukció, melyet a viszonzyszerűségében kívánnak megragadni. Az objektumok között létrehozott viszonyok konstituálják az emberi tereket. E felfogás értelmében nem is feltétlenül egy egységes térről van szó, hanem különféle, egymással nem feltétlenül összhangba hozható létrehozott terekről.”⁴⁵

A különböző kölcsönhatások eredménye „a társadalmi formák, az emberközi kapcsolatok szerkezeti oldalai. Vagyis a társadalom a kölcsönhatások folytonos létesülése, megszilárdulása vagy gyengülése”⁴⁶ – emeli ki Berger. Tóth Krisztina pontos ábrázolásainak mentén az olvasó „nem a dolgok terét szemlél[i], mintha az valamilyen objektum volna; a szemlélet épp azt a folyamatot jelenti, amelynek során az észleletekből kialakítjuk azt a sajátosan leírhatatlan és inkább csak átélhető rendet, melyet térbeliségnek nevezünk”.⁴⁷ A Georg Simmel által említett „alapminőségek» nem önmagukban, hanem közvetítés révén rendelkeznek társadalomformáló hatással, mert »számolnak velük«, mert az emberek valamely közössége számára a tér releváns aspektusai”,⁴⁸ és itt „a tér első alapminősége a kizárólagossága”,⁴⁹ amely kizárólagosság a társadalmi formák esetében *A majom szeme* periférián élő rétegére vonatkozik. Igaz továbbá a tárgyalt irodalmi társadalomkonstrukciókra az is, hogy „elemekre bontható, és így olyan egységekre bomlik, amelyek határok által különülnek el egymástól. A tér tehát »kínálja magát«, hogy a használata során feldarabolják, és az így létrejött egységeket elhatárolják egymástól.”⁵⁰

³⁹ TÉNYI 2010: 221.

⁴⁰ TÉNYI 2010: 222.

⁴¹ Vö. DÜLL 2010: 236.

⁴² DÜLL 2010: 234.

⁴³ HATOS 2010: 169.

⁴⁴ BERGER 2016: 4.

⁴⁵ BERGER 2016: 5.

⁴⁶ BERGER 2016: 8.

⁴⁷ BERGER 2016: 8.

⁴⁸ BERGER 2016: 9.

⁴⁹ BERGER 2016: 10.

⁵⁰ BERGER 2016: 10.

A majom szemében kialakul a marginalitás⁵¹ és a társadalmi mag közötti éles határvonal, a védett kerületek és a külterületek oppozíciója, az éles határok mentén kirajzolódik, érvényt szerez „a tér negyedik alapminősége”,⁵² amely „felkínálja az egymással valamilyen módon kapcsolatban lévő személyek számára az érzékileg észlelhető közelséget és távolságot”.⁵³

„A harmadik [...] eset [...], amikor társadalmi kapcsolatok szilárd lokalitásokban csapódnak le. Erre példa a kiscsalád, az egyetem vagy a klub: mindegyik rendelkezik »házzal«,⁵⁴ azaz egy számára otthont adó épülettel vagy épületegyüttessel. Bizonyos közösségek vagy szervezetek igénylik az ilyen lokalizálást: ez esetben a »ház« nem pusztán birtoktárgy, hanem a csoport szimbóluma és integrációjának elősegítője. Vannak ezzel szemben olyan emberközi kapcsolatok, amelyek nem teszik szükségessé a viszony lokalizálását: ilyen, a térbeli leképződést nélkülözni képes viszonyok például a barátságok vagy az ideiglenes célok elérése érdekében létrejött koalíciók [...]. A »ház« kialakításának szükségessége igen gyakran a társadalmi komplexitás hiányával függ össze, azonban a társadalmi differenciálódással absztraktabbá válnak az emberközi kapcsolatok, s egyre kevésbé szükséges a tényleges fizikai jelenlét az interakciókhoz és a társadalmi viszony fenntartásához [...]. Negyedsorban, a társadalmi viszonyok az üres térben is leképződnek, pontosabban: az üres tér nem valaminek a hiánya, hanem maga is társadalmilag megformált képződmény [...], mely a semleges zóna funkcióját tölti be [...]. Az üres tér a »ne bánts, s én sem bántalak« elve térbeli megjelenése.”⁵⁵

A majom szemére és az *Akváriumra* egyaránt érvényes: „a tér lehetővé teszi a helyváltoztatást, a mozgást, ami szintén sokféleképpen befolyásolhatja a társadalmi kölcsönhatásokat.”⁵⁶ A kölcsönhatás kérésében érdekes megfigyelni a kint és a bent (zárt és nyitott terek) kapcsán felmerülő kölcsönhatást is.⁵⁷ A kint és a bent, zárt és nyitott, a védett és periférikus területek közötti híd (köztesség, áthidalható területek, kapcsolatok a különböző térpontok között) Tóth regényében kialakítja a láttalanítás⁵⁸ egy speciális fajtáját, ahol a másik észrevétele megtörténik, és ez nem is titkolt. *A majom szemében* a személygépkocsiból megfigyelhető emberek jelenléte valós jelenlét, itt a terek és dimenziók egyetlen térbe, „evilági pszeudoszférá”-ba⁵⁹ koncentrálódnak, a város város marad a városban, és nincs harmadik lét-dimenzió a város és a város között. China Miéville ábrázolása⁶⁰ kapcsolódik ide:

⁵¹ Vö. PARK 1928.

⁵² BERGER 2016: 11.

⁵³ BERGER 2016: 11.

⁵⁴ Vö. TERENTIEVA 2022.

⁵⁵ BERGER 2016: 12.

⁵⁶ BERGER 2016: 11.

⁵⁷ Távolabbi interdiszciplináris összhangban állhat a következő megfogalmazással a zárt és nyitottnak, a kint és a bentnek a fogalomkapcsolódása Tóth Krisztina tér- és szociálishálózat-ábrázolásában: „Az öntudat és a self neurológiai »hiánya«, [ahol] az öntudat csakis a negyedik dimenziós Én és – téridőbeli irányultságtól eltekintve a vele csaknem mindenben azonos szerkezetű, s a két világ határán egymással közvetlen »érintkezésben« is álló Antién kölcsönhatásának, az identikus »ének« transzcendens »önérzékelésének« eredménye lehet. Ami a tudat zártságát is jól magyarázhatja, hisz a kint és a bent a tér egymásra záruló irányai” (BÍRÓ 2010: 96–97).

⁵⁸ Utalva a China Miéville által *A város és a város között* (2018) című regényében használt fogalomra.

⁵⁹ BÍRÓ 2010: 95.

⁶⁰ A várostervezés *urban fantasy* műfajkategóriájához, China Miéville ábrázolását Hegedűs Norbert magyarázza: „Beszél és Ul Qoma esetében [...]: mindkét város összes polgára pontosan tudja, hogy mellette-fölötte-alatta ott van a másik város, annak összes épületével, autójával, lakosával. Mindössze úgy

„A szélesebb utcákon és a közelükben akadt néhány átfedett régió, viszont éppen eléggé távol jártunk a belvárostól [...]. Pár ódon beszéli ház, néhány meredek, csapott tető és soktáblás ablak: a megrogyott gyárak és raktárépületek sok évtizedes múltjuk ellenére mára csak szilánkokra tört ablaküvegekkel és félig tátongott. Bedeszkázott kirakatokat láttam. Rácscsal védett kisboltokat. Az igazán régi házakon még fel lehetett fedezni a klasszikus beszéli homlokzatok omladozó maradványait. Egyes épületeket átalakítottak, és templomok vagy drogtanyák lettek belőlük: mások már kiégtek, és úgy álltak ott, mintha elnagyolt szénrajzok lennének [...]. A beszéli gettóból mára építészeti emlék lett, ahonnan rég eltűnt mindenféle hivatalos politikai határ, és az omladozó, vén házakat divatossá tették a mostanáig beköltözött gazdag fiatalok. A negyed átalakulását azonban nem lehetett allegóriaként ráhúzni az általános helyzetre [...]”⁶¹

A fenti idézethez mértén Tóth Krisztina ábrázolása kerülhet ide összehasonlításképpen:

„Szerettem volna megértetni vele, hogy amit ma tudunk a városnak annak a részéről, annak semmi köze a gyerekkoromhoz. Egész másképp láttuk akkoriban azt a hatalmas lakótelepet. Sokan direkt oda akartak költözni, mert akkoriban ott volt minden [...]. Sok lakás üresen állt, betört ablaküveggel [...] ide szinte senki sem akar már költözni a leszakadt liftek, a patkánykolóniák és a kiszámíthatatlan közlekedés, a bezárt boltok miatt. Csak az maradt ott, aki valamikor oda született, és sehová sem sikerült elmenekülnie, vagy átmenetileg valamiért itt húzta meg magát. Ebben a reménytelenül kiürült és romos, elnéptelenedő betondzsungelben [...]. De gyerekkoromban ez még egy működő városrész volt, emlékszem, teli üzletekkel, felzárslózott iskolákkal. Előttem vannak az öntözött parkok, a szökőkutak. A felsöpört járdák.”⁶²

Az üres terek, a kategóriák, régiók közötti átjár(hat)ás Miéville és Tóth két különböző módon gondolja el:

„Vagyis a híd érzékelése során nem pusztán a három egymásra merőleges dimenziót alapul véve állapítja meg az észlelő, hogy a két part a térben távol van egymástól (»különáll«), és a folyó felett átível egy mesterséges képződmény, hanem maga az elválasztottság és az összekötés is viszonszerű fogalmak, melyek kulturálisan kódolt tartalmakat foglalnak magukba. A híd az emberi akarat tér feletti kiterjeszkedését szimbolizálja. Míg a híd esetében az összekötő funkció van az észlelés homlokterében, addig a ház a végtelenként érzékelt tér parányi elkülönített szélete. Az ajtó ugyanakkor nyithatósága miatt megteremtheti a ház belső és a külvilág tere közti összeköttetés lehetőségét. Ám épp e lehetőség miatt a zárt állapota erőteljesen hívja elő az elkülönítés és elzártág érzetét; sokkal erősebben, mint ahogy arra a fal képes lenne, hiszen az sohasem enged át. Az ajtó tehát – szemben a hiddal, mely egyoldalúan az egyik gondolati műveletet hangsúlyozza – rávilágít, hogy elkülönítés és összekapcsolás csupán ugyanazon folyamat két különböző oldala [...]”⁶³

döntenek, hogy nem veszik észre a másik város lakóit. Ez a láttalanítás. Abszurd? Egyértelműen, de semmi köze a varázslathoz. Miéville úgy alkotja meg az irodalom egyik legérdekesebb és leghihetlenebb megosztott városát, hogy közben egy pillanatra sem hagyja el a valóság talaját. Ugyan a regény végig lebegtetni a természetfeletti esetleges jelenlétét, mert a Kontrollról mindenki úgy beszél, mintha a tagjai valamiféle csodálatos hatalommal bíró lények lennének, de aztán kiderül, hogy a szervezet minden hatalma az emberek félelméből és a határok tudatos semmibe vételéből fakad: az erejük pont abból származik, hogy semmibe veszik azt, ami felett őrködniük kell.” HEGEDŰS 2018.

⁶¹ MIÉVILLE 2018: 26–32.

⁶² TÓTH 2022: 110–111.

⁶³ BERGER 2016: 21.

Tóth is tudatosan ábrázolja a házat átlagos, nehézkesen (be)lakható építményként, melynek dimenziójában megjelenik a geográfiai és pszichikai otthontalanság és a megszokhatatlan, otthontalan otthon, a társadalom, a város, a környezet, az idegen és a saját ütköztetése, a szegényesség, melynek nincs ellenpontosítása, de pszichikai értelemben mégis valamilyen szinten elviselhető:

„A pincelakást egyébként Vica kifejezetten szerette. Az egybenyitott, kimeszelt pincerekeszek egyike hálófülkeként szolgált, ezt egy karnisra akasztott, elkoszolódott mokett választotta el a tárgyakkal teletömött elülső helyiségtől, amely konyha, nappali és előtér is volt egyben. Két keskeny ablaka a járdára nézett, de lentől csak a cipőket lehetett látni, amint jöttek-mentek.”⁶⁴

Távolabbi vagy átvitt értelemben Jonathan Charley gondolata megfelel a háztömb és az emberek, az emberi mindennapok élettelenységének, az eltárgyasulás, az elértéktelenedés, a lélek kikopása mentén, és megnevezi a teljes lakatlanság állapotát („Only there were no people. Neither living nor dead”⁶⁵). Thiago Canettieri a várost pedig mint negatív faktort („the city as a »negative factor«”⁶⁶), illetve a várost mint gettót (ahol a gettó, a tábor, a táborosítás magának a társasház közegének lesz analóg jelensége, analóg konstrukciója) határozza meg („the city as ghetto”), mint „hibrid” tere(ke)t, egymás kölcsönhatásában, ami vonatkozik az elhatároltságra, a konkrét társadalmi rétegre („working-class neighborhoods”⁶⁷), Vera vagy Edu családi mobilitásának lehetőségeire, illetve a szellemi-fizikai röghözköttötségre.

Összegzés

Tóth Krisztina prózaszövegeinek, novellisztikájának és főként két regényének (*Akvárium*, 2013, *A majom szeme*, 2022) térszerkezet- és térkonstrukció-ábrázolásához a perspektíva, az építészeti, térbeli és szimbolikus értelemben az egzisztenciális értelemben vett alapfogalmát rendelhetjük hozzá. A szövegi és építészeti konstruálás redukálás (dekonstrukció) a várostervezésben is megjelenő elrendezettség és elrendezetlenség kettősére is támaszkodik. A mű-émlék fogalma az emlékezés és felejtés, emlékezet és felejthetőség fogalomegységeit is párhuzamba állítja a szöveginterpretáció alkalmazásakor, szubjektív és objektív lokalizáció képződik, mely sajátos belső és külső tereket teremt meg, és a benne-lakozás heideggeri vonalát is követi a regényben megjelenő karakterek élethelyzetei alapján. A nyitott és zárt rendszerek kapcsolata a *distant* és *close reading* átvitt értelmű olvasatát is meghozhatják a részletező szöveginterpretáció mentén, illetve az individuumra és társadalomra párhuzamosan vonatkozó térrendszerek vizsgálata a fejlődést vagy stagnálást engedi meglátni, mely a szövegek műfaji meghatározásánál is szerepet játszik. A regényekben ábrázolt terek, nyílások, ajtók a ház a házban, test

⁶⁴ TÓTH 2013: 10.

⁶⁵ CHARLEY 2019b: 160.

⁶⁶ CANETTIERI 2021: 2.

⁶⁷ CANETTIERI 2021: 2.

a testben szimbolikáját és asszociációs egységét mutatják fel, ahol Budapestet mint idegen vagy ismert (fiktív és valós) környezetet, vertikális és horizontális egységet mutatja be a szerző. A konstrukció jelenléte és hiánya egyszerre fontos az élet és halál, a telítettség és üresség kérdéskörében, az egyénekre vonatkozó lélektelítettség és léleküresség tekintetében. A hely(zet)változtatás és a változhatatlanság a szabadság alapfogalmával is összehozható, a karakterek szabadsága és korlátozottsága a döntéseik, lehetőségeik és a sorshelyzetben megnyilvánuló aspektusok mentén igazolható. Ennek okozata az önkeresés és önmeghatározás fogalma, mely az otthonosságot és otthontalanságot teremtet(het)i meg az egyének számára, illetve a város mint tábor, gettó vagy speciálisan meghatározó faktor jelenik meg. A terek részletes és pontos ábrázolása és meghatározó vizualitása is hozzájárul a sajátos és erőteljes szövegépítkezés eredetiségéhez.

Felhasznált irodalom

- A város politikai és esztétikai megjelenítései – Irodalom, történelem, építészet konferenciafelhívás* 2022. Online: <https://varoskonf.uni-nke.hu/document/varoskonf-uni-nke-hu/A%20v%C3%A1ros%20politikai%20%C3%A9s%20eszt%C3%A9tikai%20megjelen%C3%ADt%C3%A9sei%20CFP2022.pdf>
- BARTHES, Roland (1977): *Semiology and Urbanism*. In LEACH, Neil (szerk.): *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*. London: Routledge.
- BENKŐ Ágnes – WIRTH Péter (2015): *Ami megmaradt*. Budapest: Terc.
- BERGER Viktor (2016): Georg Simmel térelmélete(i). *Szociológiai Szemle*, 26(2), 4–28.
- BÍRÓ Béla (2010): A láthatatlan látványa, geometriai fantázia tíz tételben. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 56(1–2), 77–102.
- BRYDEN, Inga (2019): 'Stop leaning against the wall – it's wet!' (BANKSY). Writing on the Wall and Urban Space. In CHARLEY, Jonathan (szerk.): *The Routledge Companion on Architecture, Literature and the City*. London – New York: Routledge, 327–346.
- CANETTIERI, Tiago (2021): The City as Camp: The Camp – Form as the Urban Model During Capital's Crisis. *Academia Letters*, 20(827), 1–7. Online: <https://doi.org/10.20935/AL827>
- CHARLEY, Jonathan (2019a): Introduction. In CHARLEY, Jonathan (szerk.): *The Routledge Companion on Architecture, Literature and the City*. London – New York: Routledge, 1–6.
- CHARLEY, Jonathan (2019b): The Cold War Finds a Common Home. The Intertwined Worlds of Philip K. Dick and the Strugatsky Brothers. In CHARLEY, Jonathan (szerk.): *The Routledge Companion on Architecture, Literature and the City*. London – New York: Routledge, 152–176.
- CLANDFIELD, Peter (2019): Plots of Land. Urban Regeneration in Contemporary British Procedural Novels. In CHARLEY, Jonathan (szerk.): *The Routledge Companion on Architecture, Literature and the City*. London – New York: Routledge, 58–81.
- DAYA, Shari (2019): Modernity as Ambiguity in Vikram Chandra's Sacred Games. In CHARLEY, Jonathan (szerk.): *The Routledge Companion on Architecture, Literature and the City*. London – New York: Routledge, 25–36.
- DÚLL Andrea (2010): „Vannak vidékek legbelül”. Környezetpszichológiai szakralitás a helyhasználatban. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 56(1–2), 227–238.
- HATOS Pál (2010): Genf mint példa. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 56(1–2), 167–186.

- HEGEDŰS Norbert (2018): Schrödinger városa. *Dunszt*, 2018. szeptember 3. Online: <https://dunszt.sk/2018/09/03/schrodinger-varosa/>
- HEIDEGGER, Martin (1994): „...költőien lakozik az ember...”. In PONGRÁCZ Tibor (szerk.): *Martin Heidegger: „...költőien lakozik az ember...” – Válogatott írások*. Budapest–Szeged: T-Twins.
- HORVÁTH Csaba (2018): *Reptéri nyúl. Beszélgetések Tóth Krisztinával*. Budapest: Noran Libro.
- JABLONCZAY Tímea (2014): Marginalizáltság és határkeresés. Az identitás kereszteződései Szenes Erzsínél. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat*, 4(2). Online: <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33728/32800>
- KÁLLAI János (2010): Globális és lokális terek. *Helikon Irodalomtudományi Szemle*, 56(1–2), 211–219.
- KLEINEISEL János (1981): *Házak, városok, társadalmak*. Budapest: Gondolat.
- KLEINEISEL János (1994): *A forma hatalma*. Budapest: Móra.
- LÖW, Martina (2001): *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- MIEVILLE, China (2018): *A város és a város között*. Ford. Juhász Viktor. Budapest: Agave Könyvek.
- PARK, Robert Ezra (1928): Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*, 33(6), 881–893.
- SIMMEL, Georg (2007) [1909]: Híd és ajtó. *Híd*, (2), 30–35.
- TÉNYI Tamás (2010): Tér és forma. *Helikon*, 56(1–2), 220–226.
- TERENTIEVA, Yuliia (2022): Campus as a Non-Place in the Novels of David Lodge. In HORVÁTH, Kornélia – MUDRICZKI, Judit – OSZTROLUCZKY, Sarolta (szerk.): *Diversity in Narration and Writing. The Novel*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 149–153.
- TÓTH Krisztina (é. n.): *Miserere – Húzni egy vonalat*. Online: https://www.visegradliterature.net/works/hu/T%C3%B3th_Krisztina-1967/Miserere
- TÓTH Krisztina (2006): *Vonalkód*. Budapest: Magvető.
- TÓTH Krisztina (2011): *Pixel – Szövegtest*. Budapest: Magvető.
- TÓTH Krisztina (2013): *Akvárium*. Budapest: Magvető.
- TÓTH Krisztina (2017): *Párducpompa*. Budapest: Magvető.
- TÓTH Krisztina (2022): *A majom szeme*. Budapest: Magvető.
- VÖRÖS Károly (1973): *Egy világváros születése*. Budapest: Kossuth.
- ZUTT, Jürg (1986): A Jelenvaló Lét rendjei és jelentőségük a pszichiátria számára. Ford. Csorba János. In PETHŐ Bertalan (szerk.): *Pszichiátria és emberkép*. Budapest: Gondolat, 302–328.